

Olmosxon Abdurahmonova

(Qo'qon, O'zbekiston)

os0893@mail.ru

Munozara janri tarixi va takomili

Abstrakt

Maqola badiiy adabiyotda munozara janrining taraqqiy etish tadriji va takomiliga bag'ishlangan. Shuningdek, munozara so'zining ma'nosi va u qanday vazifani bajaradi, adabiyotshunoslikda o'rni qanday degan savollarga javob beradi. Munozara atamasining izohli hamda ensiklopedik lug'atlarda qanday ma'nolarda kelishiga qarab ular turlarga ajratib izohlangan.

Olimlarning munozara janriga bildirgan fikrlari umumlashtirilib yaxlit xulosaga kelingan. Maqolada, shuningdek, munozaraning yaratilish tarixi yoritilgan. G'arb va sharq xalqlari adabiyoti qiyosiy o'rganilib, mulohazalar ilmiy asosda ko'rsatib berilgan. Ya'ni munozara ilk yozuv paydo bo'lgan Mesopotamiya sivilizatsiyasi Shummer-akkad davrdan to hozirgi kunga qadar mashaqqatli yo'lni bosib o'tgani to'g'risida ilmiy dalillar asosida yoritilgan. Bundan tashqari munozara arab adabiyotida yuzaga kelgan bo'lsa-da, fors-tojik adabiyotida yuksak pog'onalarga erishgani yoritilgan. Buning ilk namunasi sifatida qadimgi yozma yodgorlik "Draxti Asurik" (Echki bilan Palma daraxti) o'rtasidagi bahs va undan keyingi davrlardagi munozaralar misol tariqasida yoritilgan.

O'zbek mumtoz adabiyotidagi munozara janri, asosan, ikki turga boshqa adabiy janrlar tarkibiy qismi sifatida va mustaqil janr sifatida bo'lib o'rganilgan. Bu esa munozara janri taraqqiqiyotiga sezilarli ta'sirini o'tkazgan.

Adabiy aloqalar xalqlarning madaniy aloqalari kabi qadimiydir. Ularning ijtimoiy-siyosiy, tarixiy-madaniy shart-sharoitlari, urf-odatlar, adabiy aloqalari etnik tarkib jihatdan umumiy bo'lgan. Ushbu xalqlar adabiyotini o'rganar ekanmiz ular orasida munozara janrida barakali ish olib borganliklarini guvohi bo'lamiz. Shu jumladan, Ozarbayjon, Turk xalqlari adabiyotida munozara janri bo'yicha qilingan ishlar alohida ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: *munozara, adabiy manba, qo'lyozma, adabiy janr, she'riyat, janr, qiyosiy tahlil, badiiy mahorat.*

Muallif haqida: *Olmosxon Abdurahmonova* – doktorant, Qo‘qon davlat pedagogika instituti.

Tavsiya etiladigan havola: Abdurahmonova, Olmosxon. 2020. “Munozara janri tarixi va takomili”. *Oltin bitiglar* 4: 39—61.

Kirish

Rus adabiyotshunosi Pospelov “Janr – asarlar muammosining tarixiy takrorlanadigan tomoni” [Поспелов 1978, 15], – deb yozgan edi. Bu fikr faqat rus adabiyoti uchun emas, dunyodagi barcha xalqlar adabiyoti uchun ham xosdir. Zero, adabiy janrlar nihoyatda uzoq va murakkab yo‘lni bosib o‘tadi. Ana shu jarayonda u ko‘plab o‘zgarishlarga uchraydi, takomillashib boradi. O‘zgarish va takomillashish jarayoni janrning mazmuniga ham, shakliga ham daxldor bo‘lishi mumkin [Jalolova 1992, 7]. Bunday holat mumtoz adabiyotdagi deyarli barcha janrlar, jumladan, munozaralar uchun ham xosdir. Tabiiyki, biz ishni munozara nima, u qanday janr, uning asl mohiyati nimalardan iborat degan savolga javob izlashdan boshlaganimiz maqsadga muvofiq.

Adabiyotshunoslik atamalarining izohli lug‘atida [Salayev 2010, 146]: Munozara arabcha **مُناظرة** so‘zidan olingan bo‘lib, **“bahs, tortishuv”** degan ma’nolarni anglatadi. Munozara – fors-tojik va turkiy xalqlar mumtoz adabiyotida turli narsa yoki jonivorlarning bahslashuvi, tortishuvi tarzida yozilgan badiiy asar. Munozara nasr uslubida ham, nazm uslubida ham yozilishi mumkin. Munozara ko‘pincha qissadan hissa yoki muallifning asar voqealaridan chiqargan xulosasi bilan tugallanadi.

O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasda [O‘ME 2000.] “Munozara – fikrlar kurashi shaklida yozilgan badiiy asar. Munozarada turli narsa, hodisa, tushuncha, holat va boshqalar konfliktga kirishadi. Obrazlar ko‘pincha ramziy mohiyat kasb etib, o‘zaro bahslashadilar. Ba‘zan Munozarada maqtov (panegirik) qismi ham bo‘ladi. Unda mazkur asarni yozishga turtki bergan odam maqtaladi. Ammo, bu hamma asarlarda ham bo‘lavermaydi” – deya ta’rif berilgan.

Islom ensiklopediyasida [Wagner 1993, 565 – 566] *“bahs haqiqatni ochish uchun munozaralar tamoyillarini o‘rganadigan fan nomi”* deb ta’riflangan. “Nazara”ning ildizidan kelib chiqqan, arabcha *o‘ylashga qarash* ma’nosini anglatuvchi munozara so‘zi “birgalikda qarash, birgalikda o‘ylash, qoidaga muvofiq bir-birlari bilan suhbatlashish, ilmiy bahs” degan ma’noni anglatadi.

Munozara janr sifatida juda qadimiy ildizlarga ega bo'lib, jahon xalqlarining barchasida alohida va mustaqil janr sifatida uchraydi. Turkman xalq masallarini o'rgangan E.Ashirova janrning tarixiy ildizlarini izlar ekan, uning asosiy tabiiy manbalaridan birini munozaralarda ko'rish ham tasodifiy emas [Аширова 1988, 65]. Agar qadimgi Yunon, Rim va jahon adabiyoti ko'zdan kechirilsa, ularda ham ushbu janrning analoglarini uchratish mumkin:

Tenson [Брокгауза 1890 – 1907] yoki *tenzona* (fransuzcha *tenson*, Provence *tenso*, lotincha *tensiodan*) – Provans lirikasining bir shakli (qarang), u *contensio*, *partimen*, *jocz-partitz*, *tornayamen*, *trouvarlar* (XII – XIII asr fransuz she'rlarining qadimiy nomi) uchun – *partura* yoki *jeu-partiu* deb ham nomlangan. Bu ismlarning barchasi *raqobat*, *kurash* degan ma'noni anglatadi. Tensona – ikki yoki undan ortiq xonandalar o'rtasidagi she'riy dialog; Ba'zan bu to'g'ri va tezkor bo'lmagan she'riy bahs; gohida bir shoirdan ikkinchisiga savol-javoblar, bahs va e'tirozlar yuborilgan. Bizgacha yetib kelgan ba'zi she'rlarda hakamlarning ismlari va qarorlari saqlanib qolgan.

Debat [Брокгауза 1890 – 1907] (yunoncha *Diázap* – o'qiyman) – aniq tuzilgan va maxsus tashkil etilgan jamoatchilik fikr almashish, dolzarb mavzular bo'yicha ikki tomon o'rtasida bahs. Ushbu turdagi ommaviy bahs-munozaralar munozara ishtirokchilari uchinchi tomonni bir-birlariga emas, balki o'zlarining haqlariga ishontirishlarini ta'minlashga qaratilgan. Debat ishtirokchilari tomonidan ishlatiladigan og'zaki va og'zaki bo'lmagan vositalar, qo'yilgan muammo bo'yicha tinglovchilar o'rtasida ma'lum fikrni shakllantirishga qaratilgan. Debatlarni ko'pincha prezidentlikka nomzodlarning saylovoldi siyosiy muhokamalari tushuniladi.

Dispute [Диспут – вигипедия] (lotincha *Disputatio*) – O'rta asr Yevropasining sxolastik ta'lim tizimida, diniy yoki ilmiy haqiqatni aniqlash maqsadida olib boriladigan nizolarni rasmiy yo'llari. Ushbu jarayon rasmiy qoidalarga bo'ysungan bo'lib, ularning asosiysi yaxshi tasdiqlangan yozma nufuzli manbalarga havolalar va har ikki tomonning dalillarini puxta tahlil qilish edi. Nizolarning yana bir toifasi dinlararo nizolar bo'lib, ular ma'lum bir diniy ta'limotning ustunligini isbotlash uchun mo'ljallangan.

Shu nuqtayi nazardan yuqoridagi fikrlarni yakdillikka keltirgan holda munozaralarni bir nechta turga ajratish mumkin:

- ilmiy munozara;
- siyosiy munozara;
- falsafiy munozara;
- diniy munozara;

- adabiy munozara va boshqalar

Adabiyotshunos Idris Kadio'gli esa munozaralarni o'rganish davomida uni ikki turga ajratadi [Idris Kadioğlu 2011, 69]:

Birinchisi – ilmiy munozara va savol-javob kabi usullardan foydalangan holda *din, mantiq va falsafa bilan bog'liq* masalalar muhokama qilinadigan didaktik ilmiy matnlar. Ilmiy munozara, shuningdek, Cedel deb ataladi, bu ma'lum qoidalar bilan intellektual munozaradir.

Ikkinchisi – adabiy munozaraning turi. Ular turli xil mavjudotlar yoki tushunchalar ifodalaydigan fikrning ustunligini isbotlash uchun o'zlarining dalillarini keltiradigan she'riy va nasriy asarlardir. Demak, munozaralar faqatgina adabiyotshunoslik sohasiga tegishli bo'lmay, siyosiy hamda ijtimoiy sohalarida ham o'z o'rniga egadir. Bizning tadqiqot ishimiz adabiy munozaralar qismi bilan bog'liq bo'lgani bois, boshqa munozara turlariga to'xtalmadik.

Asosiy qism

Adabiy munozara haqida olimlarning turli qarashlari mavjud bo'lib, u janr sifatida bir qancha bosqichlarni bosib o'tgan. Y.E.Bertels ta'rifiga ko'ra [Бертельс 1960, 240] “munozara” termini qasidaning o'ziga xos turidir, nasib esa bahs bo'lib, ikki qarama-qarshi tarafning o'zaro munozarasidir. Tortishuv odatdagiday tantanali madh qasidaga bag'ishlangan shaxsni sharaflash bilan tugallanadi” – deydi. Bunga sabab, ayrim munozaralarda hamd qismining mavjudligidir. Shuning uchun ba'zi tadqiqotchilar Bertels fikrini ma'qullaydilar [Чайкин 1934, 133].

Adabiyotshunos E.Rustamov ham munozara janrini “O'z ustunligini ko'rsatmoqchi bo'lgan ikki qarama-qarshi tomonning kuchli bahsi, tortishuvi asosida qurilgan badiiy asar [Рустамов 1963, 138]” – deya qayd etadi.

Nasimxon Rahmon esa Y. E. Bertels fikri o'zini oqlamasligini, munozarada hamd shart emas, shuning uchun qasida bilan bu janr o'rtasidagi aloqadorlik to'g'risida gapirish ham ortiqcha ekanini bildiradi [Рахмонов 2007, 258].

Feruza Ahmedova yangi Eron adabiyotidagi munozaralarning kelib chiqishini o'rganib chiqqan maqolasida [Abdullayeva 2012, 253] “...Munozara ritorik protsedura sifatida, asosan, qasida, ya'ni she'riy panegirik shaklida ishlagan, keyinchalik g'azal yoki ruboiy ko'rinishida ham bo'lgan... Qasida va munozara dastlab bir-biriga birlashtirilgan ikki xil janrdir” tarzidagi mulohazalarini bildirib o'tadi.

M.Abduvohidova ham munozarani adabiyotimiz tarixida alohida janr sifatida taraqqiy etishi bilan birga, boshqa adabiy janrlar taraqqiyotiga ham o'z ta'sirini o'tkazgani haqidagi fikrlarini bir necha dalillar orqali tushuntirishga urinadi [Абдувоҳидова 1984, 72] Masalan, Yusuf Amiriyning "Ey sitamgar,..." – deya boshlanuvchi tuyuqi, "Chog'ir va Bang munozara"sida ruboiy, g'azal, muammo janrlaridan olingan misollarning asar to'qimasiga singib ketganini, A.Navoiy, Atoiyning ayrim g'azallari munozara ko'rinishida yozilgani shu bilan birga masal janri bilan munozara janrini uyg'un hamda ikki xil janr sifatidagi o'rinlarini Gulxaniyning "Zarbulmasal" asari orqali tushuntiradi. Bu bilan birga olima munozarani ikki xil usulda o'rganishni tavsiya qiladi:

1. Alohida bir janr sifatida o'rganish;
2. Boshqa adabiy janrlar bilan dialektik taraqqiyotini, ular taraqqiyotiga o'tkazgan samarali ta'sirini o'rganish.

Demak, "O'zbek mumtoz adabiyotida" munozara janri mustaqil janr sifatida shakllanguniga qadar boshqa adabiy janrlar tarkibida rivojlanib, sayqallandi va badiiy qimmatga ega mustaqil janr sifatida o'z o'rnini topdi.

Munozara nafaqat o'zbek mumtoz adabiyotida balki, sharq va g'arb adabiyotida ham qadimdan o'z o'rniga ega bo'lgan adabiy janrlardan biri hisoblanadi. Agar yozuvni ixtiro qilgan shumerlardan boshlab qaysi eng qadimiy yozma adabiy janr ekanini so'rasak, bizning javoblarimizdan biri, shubhasiz, "munozara" bo'ladi [Abdullayeva 2012, 255]. Chunki, ushbu adabiy janr sharq va g'arb olimlari o'rtasida juda ko'p muhokamalarga sababchi bo'lgan adabiy janrlardan biridir.

Enrike Zimenez munozaralarning jahon adabiyotida naqadar nufuzli bo'lganiga to'xtalar ekan, munozarali she'rlar global miqyosda ko'rib chiqilganda kamdan-kam uchraydigan janrligini aytsa, Markus Ziemann esa Mesopotamiyada paydo bo'lgan bu tur bugungi kunda ham son-sanoqsiz madaniyatlarda yashagani va ular Mesopotamiya bilan bevosita yoki bilvosita o'zaro aloqadaligi, oromiy, suryoniy, injildan keyingi ibroniy, arab, fors, turk, o'rta asr lotin tillarida va arablar Ispaniyani bosib olganlaridan keyin Yevropada munozara uslubidagi she'rlar yozilgani to'g'risida o'z mulohazalarini bildiradi [Marcus Ziemann 2017, 545]. Shunday ekan, munozara dunyo adabiyotshunosligida juda keng ildiz yoygan adabiy janrlar qatoriga kiradi. Munozara janri jahon adabiyotida bir nechta nomlar bilan yuritiladi:

- Lotinda *altercatio, conflictus, disputatio*;

- Fransuz tilida *debat, tenson*;
- Inglizcha *controversy, debate, discourse, dialogue*;
- Nemis tilida *ransgstreit*;
- Italyan tilida *kontrasti* [Meserret Şaylan 1965, 3-4].

Birinchi adabiy munozaralar Mesopotamiya sivilizatsiyasi (yozuv paydo bo'lgan miloddan avvalgi 3600) da paydo bo'lgan [Şeyma Benli 2019, 21]. Ya'ni Mesopotamiya Shumer-akkad tilidagi adabiyotdan tarqalgan. Ushbu davrdagi munozaralarda tabiat, qishloq xo'jaligi narsa-buyumlarining o'zaro bir-biri bilan bahs-munozaraga kirishgani aks etgan.

Mesopotamiyadagi ilk munozarali she'rlar tabiat yoki kundalik qishloq xo'jaligi kasblaridan (ketmon-shudgor, yoz-qish, daraxt-qamish, chakalak-toshbaqa, g'oz-qarg'a, qo'y-bug'doy, baliq-qush, cho'pon-dehqon, mis-kumushdan) iborat bo'lgan.

Bu munozaralar ko'pincha dunyoning yaratilishi, birinchi yaratilish haqida eslatish bilan boshlanadigan oyatdagi rivoyatlardir. Misol uchun qish bilan yoz munozarasida Enlil, osmon xudosi, o'z mamlakatiga mo'l-ko'llik va farovonlik olib kelish uchun Enten (Qish) va Emesh (Yoz) ni yaratadi va ularga turli vazifalarni yuklaydi. Enten hayvonlarning ko'payishini va ulardan olingan mahsulotlarning mo'l-ko'lligini ta'minlaydi, Emesh esa dehqonchilik ishlariga qaraydi va yerda hosildorlikni oshiradi. Ikki aka-uka o'z vazifalarini bajarib bo'lgach, ular otalari Enlilning oldiga borishga qaror qilishadi va ularga minnatdorchilik bildirish uchun sovg'alar topshirishadi. Enten, qimmatbaho toshlar va minerallar, daraxtlar va baliqlar sovg'a sifatida tanlasa, Emesh esa turli xil uy va yovvoyi hayvonlar, o'simliklar va qushlarni tanlaydi. Ular eshik oldida bir-birlarining sovg'alarini ko'rib, hasad qilishadi va janjal boshlashadi. Enten, xudolarning dehqoni ekanliklarini da'vo qiladi. Emesh ham bu da'voga qarshi chiqadi. Ularning ikkalasi Enlil oldiga borib, o'zlarining xizmatlari haqida gapirib berishadi. Enten mamlakatga qancha mo'l-ko'llik olib kelgani va o'z vazifasini to'g'ri bajargani haqida gapiradi. Emeshning javobi hali tushunilmagan (matn to'liq yetib kelmagan) bo'lsa ham, Enlilning ular orasidagi hukmi aniq. Enlil, Entenni dehqonchilik ilohi ekanini tasdiqlaydi. U hamma narsani ishlab chiqarayotganini aytadi, chunki suvlar uning nazorati ostida. Emesh bu hukm qarshisida Enten oldida tiz cho'kib, uni duo qiladi. Ular sharob ichishadi va birga dam olishadi. Shunday qilib, Entenning Emeshdan, ya'ni qishning yozdan ustunligi e'lon qilinadi. Munozara Enlil (havo xudosi)ni maqtash bilan tugaydi [Samuel 1999, 169 – 172].

Ushbu munozaraning mavzusini tashkil etuvchi yana bir bahs Odam Atoning farzandlari Hobil va Qobil haqidagi hikoyani eng yaqin shumer ekvivalenti sifatida namoyon bo'ladi. Ular orasidagi farq shundaki, Enten va Emesh munozaralari yakuni yarashish bilan tugasa, Hobil va Qobil haqidagi voqea fojia bilan yakunlanadi.

Akkad adabiyotidagi qadimiy yozuvlarda ham hayvonlar va o'simliklar o'rtasidagi munozaralar tasvirlangan qismlari mavjud. Ular "Yovvoyi daraxt va palma", "Nisaba ma'budasi va bug'doy", "Ot va ho'kiz" kabi munozaralardir. Ularning orasida eng yaxshi saqlanib qolgani bu – "Yovvoyi daraxt va palma" o'rtasidagi munozaradir.

Munozarani Yovvoyi daraxt boshlaydi, uning Palmaga qaraganda yaxshiroq ko'rinishini aytadi. Palma javobi to'liq tushunilmagan, chunki matn yaxshi saqlanmagan, ammo u bunga qo'shilmasligi aniq. Nutqning qolgan qismida ikkala tomon ham o'zlarining ustunligini isbotlashga harakat qilishadi, ular dehqonlar, askarlar va podshohlar kabi turli guruhlardan bo'lgan odamlar va ma'budlarga marosim paytida qanchalik foydali ekanliklarini tushuntirishadi. Tamarisk¹ daraxti Palma daraxtiga Kish shahriga borishni taklif qiladi, chunki Kishda Palmaning muhim belgilarini ko'rishlari mumkin bo'ladi. U yerda palma o'zini qassobning qo'lida ko'radi. (Qassobning ishi qon bilan bog'liqligi uchun Palma daraxti shoxlarining orasida ham qon borligini badiiy qiyoslab, qassob pichoqlarining sopi (tutqichi) ham palma daraxtidan bo'lganiga ishora qiladi².) Tamarisk daraxti unga bu holatni ko'rsatib, uni kir va iflos ishlar uchun ishlatilishini va marosimlar paytida ishlatilishini aytadi. Bu safar Palma Yovvoyi daraxtni boshqa shaharga borishga taklif qiladi. U yerda ko'rgan duradgor uni hurmat qilganini va har kuni unga ibodat qilganini aytadi. Bu yerda matn kamchiliklari bois ba'zi bir qismlarni o'qib bo'lmaydi, ammo, Yovvoyi daraxt cho'ponlar orasida o'zini juda kuchli ekani haqida bahslashgani anglashiladi. Palma o'zini ustun deb aytadi, chunki u don ma'budasining merosxo'ridir. Yetim qiz, beva ayol, bechora uning shirin xurmolarini cheklovsiz yeydi. Shundan keyin matn yo'qoladi [Marianna 1991, 47 – 49].

Ushbu asarning yana bir ekvivalenti fors-tojik adabiyotida mil. avv. III – IV asrlarda Xuroson tili (Sharqiy pahlaviy yoki Parfiya deb atalgan) [Parfiya (Xuroson) adabiyoti] da yozilgan "Draxti Asurik" ("Xurmo daraxti va echki") [Амбарцумяна 01.03.2000] asaridir.

¹ Tamarisk (Yulg'un) – yovvoyi daraxt nomi.

² Ushbu fikrlar hikoyaning badiiy tomonini o'quvchiga yetkazish maqsadida olib kiritildi.

Unda xurmo echkiga qarata shunday deydi:

– “Men ko‘p narsalarga ko‘ra sendan ustunroqman.
– Xvanirax o‘lkasida menga teng keladigan daraxtning o‘zi yo‘q,

– Yangi mevalarim pishganida hatto podshoning o‘zi ham ulardan yeb ko‘radi.

– Men qayiqalar uchun taxta, yelkanlar uchun yog‘och beraman.

– Mendan supurgi yasashadi, u bilan uylarni supurishadi.

– Mendan havonchalar yasashadi, ularda bug‘doy va sholilarni tuyushadi.

– Mendan olovlar(ni puflash) uchun yelpig‘ichlar yasashadi.

– Men dehqonlar uchun poyabzal, yalang oyoqlar uchun (poyabzalning) tagcharmiman”

Echki javob berdi:

– “Garchi sizning foydasiz so‘zlaringizga javob berish men uchun sharmandalik bo‘lsa ham, gapirishim kerak”.

– ...Men katta mamlakatlarda tog‘dan tog‘ga sayohat qilishim va boshqa millat vakillarini ko‘rishim mumkin.

– Mening sutim pishloq va afro (Halva), odamlar sutimdan yogurt va sariyog‘ tayyorlaydilar.

– Hatto, mening bozordagi narxim sizning xurmolaringiz narxidan ko‘proq.

– Garchi mening so‘zlarim cho‘chqalar oldiga tashlangan marvaridga o‘xshasa-da, bilingki, men xushbo‘y tog‘larda o‘tlab, yangi o‘tlar yeyman va toza buloqlardan ichaman,

– Siz esa yerga kuch bilan urilgan mixga o‘xshaysiz.

Shunday qilib g‘olib va mag‘rur echki u yerdan ketdi va xurmo uyalib qoldi [Амбарцумян 01.03.2000].

Asar yakunida Echki g‘olib, Xurmo daraxti esa mag‘lub bo‘ladi. O‘rni-o‘rni bilan ularning yakunida ma‘rifiy-didaktik xulosalar beriladi.

Ko‘rinib turganidek, har ikkala asar ham o‘zaro o‘xshash usulda yozilgan. Ehtimol, qadimgi davrlarda eronliklar Mesopotamiyadan og‘zaki adabiyotning xususiyatlariga ega bo‘lgan ushbu adabiy janrni qabul qilishgan.

Arxeologik qazishmalar shuni ko‘rsatadiki, Bobil davrida akkad tilidan foydalanib yaratilgan munozarali she‘rlar hatto ellin madaniyati davrda (miloddan avvalgi 323–31) ko‘chirilgan. Akkadiyalik munozara she‘rlariga o‘xshash munozaralar o‘shapaytda oromiy va yunon adabiyotlarida ham paydo bo‘la boshladi. Masalan, Demokritning tan va ruh haqidagi munozarasi va Krantorning

hayot ne'matlari haqidagi allegorik munozaralari ham diqqatga sazovordir [Waites 1912, 20-21]. IV asrda u yana Suriya she'riyatida boyitilgan va mustahkamlangan holda paydo bo'ldi. Sebastyan P. Brok Qadimgi Suriya munozaralarining dastlabki namunalaridan 50 tasini batafsil tipologiyasini ishlab chiqdi [Anton Pritula 2014, 353]. Ular asosan, "Oylarning munozarasi", "Gunohkor ayol va shayton", "Yer va osmondagi ishlar", "O'lim va iblis", "Bug'doy va oltin" nomli munozaralardir. Taxminan, IX asrda u Sharqda arab tilida, G'arbda lotin tilida paydo bo'la boshladi [Şeyma Benli 2019, 25].

Yevropa she'riyatida munozara birinchi marta adabiy shakl sifatida VIII –IX asrlarda, Karoling Uyg'onish davrida paydo bo'lgan. IX asr oxirlaridan boshlab Yevropa ruhoniylari lotin tilida munozara she'rlarini yozishni boshladilar. Munozaraning birinchi namunasi *Conflictus Veris et Hiemis* (Bahor va qishning tortishuvi), u sakkizinchi asrning oxirida ingliz olimi Alcuin tomonidan yozilgan [Godman 1985, 18-49]. Ushbu she'r rasmiy ravishda O'rta asr she'riyatida munozaraning tug'ilishini anglatga, keyinchalik ushbu janrdagi she'rlarning yaratilishiga asos bo'lgan.

Sharq adabiyotida munozaraning ilk namunasi "Draxti asurik" [Reinink 1991, 1-10] bo'lsa, Arab adabiyotidagi jonsiz mavjudotlar o'rtasidagi bahsning birinchi namunasi IX asrda al-Jahiz (869-yil vafot etgan)ning "Mufaharatul-cevari val-gilmon" (Yosh o'g'il bolalar va qizlar o'rtasidagi munozara) [Marcus Ziemann 2017, 154], Abbos bin. A'nafning "Yurak va Ko'z", X asrdagi Al-Anavbariyning "Atirgul va Nargis" munozaralari diqqatga sazovordir [Melisa 2015, 370].

Islomdan keyingi fors she'riyatida Asadi Tusiy (XI asr) munozara she'riyatining asoschisi deb hisoblangan. Shoirning bizgacha 5 ta munozarasi yetib kelgan. Ular: "Munozarayi Shab-u Ro'z" ("Kun bilan tun munozarasi"), "Munozarayi Ram'-u qavs" ("O'q va yoy munozarasi"), "Munozarayi Osmon-u Zamin" ("Osmon bilan Yer munozarasi"), "Munozarayi Gabo-u Muslim" ("Kofir bilan Musulmon munozarasi", "Munozarayi Arab-u Ajam" ("Arab va Ajam munozarasi") kabi asarlardir [Бертельс 1988, 207].

Bundan keyingi yillarda fors-tojik she'riyatida munozara janri bo'yicha ko'plab asarlar yaratilgan. Abul-Majid Muhammad b. Malik Masud Tabriziy (vaf. 744/1344)ning "Munazarayi Chashm-u Go'sh va Zabon dar-Mahzari Dil" (717/1318), "Munazaratus-Sem 'val-Basar" (717/1318), "Munazarayi Nazm-u Nasr", Eminuddin Abul-Qasim al-Haj Belening "Munazaratun-Nar vat-Turob", Kadi Nizomuddin Mahmud Mahmudiy Isfahoniyning "Munazarayi Sarv-u Ab", Sa'duddin b. Bahouddinning "Munazarayi Sharob-u Hosish",

“Bang-u Boda” (VII-VIII. Asr), Abu Sa’id Termiziyning “Munazarayi Gul-u Mul” (580/1185), Jaloluddin Abdulhamid Atiki (vaf. 741/1341) ning “Qissayi munazarayi Ohu” (721/1322) va mualliflari noma’lum bo’lgan “Munazarayi Shamshir-u Qalam”, “Munozarayi Zamin-u Osmon” [Abdülhüseyin Hâirî 2007, 356, 372, 373, 386], Yahyo Sebak Fattohiy (vafoti 855/1449) ning “Kitobi asrori va Humari”, (unda sharobxo’r va do’stining munozarasi haqida hikoya), Hayroniyi Hamadoniy (vafoti 903/1498) ning “Munazarayi Sham va Parvona”, “Munazarayi Murg’-u Subh”, “Munazarayi Osmon-u Zamin”, Tolib-i Jurjoniy (IX / XV. asr) ning “Munazarayi Kuy-u Chavgon”, Badriddin Hiloliy (936/1529) “Shoh va Gado” (masnaviysidagi “O’q va Kamon” munozarasi) nomli bir qancha asarlar munozara janri taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko’rsatgan.

Turkiy xalqlar ozasidagi munozaralar qadimgi xalq og’zaki ijodi namunalari bilan bog’liq bo’lib, bizgacha uning ilk yozma ko’rinishi XI asr (1030 – 1127)da Mahmud Qoshg’ariyning “Devon-u lug’otit-turk” asari orqali yetib kelgan. Unda yigirmadan ortiq “Yoz va Qish” o’rtasidagi bahs-munozarali to’rtliklar aks etgan. Abdurauf Fitrat “Devon”dan munozara janriga oid 23 ta to’rtlikni tiklagan. Ammo, ular asarning bir joyida emas, balki uning turli qismlarida har xil so’zlarning izohiga dalil sifatida keltirilgan. Ular *a a a b; d d d b* shaklida qofiyalanadi [To’xliyev 2019, 57].

Asardagi “Yoz va Qish” bahslarini boshqa to’rtliklardan ajratib, yaxlit holda tartiblanisa, munozaraning ajoyib namunasi hosil bo’lishini ko’rish mumkin. Munozaraning kirish qismida Qish tugab Bahor boshlanishidan darak beruvchi alomatlar sezila boshlagani ta’rifi keltiriladi:

Qaqlar qamuğ külärdi,

Tağlar başı ilärdi,

Ažun tanıyılirdi,

Tutu čečäk yerkaşur [Махмуд Кошғарий 2017, 51].

Suvlar ko’payib, chuqurlar ko’lga aylandi. Tog’ boshlari xayoliy narsa kabi (arang ko’zga) ilashdi. Dunyoning nafasi ilidi, daraxtlar gulladi, yilqilar saf tortdi. (Qoq yerlar hammasi ko’lga aylandi, tog’ boshlari ilidi, dunyo issiq nafas oldi, turli-turli chechaklar bosh ko’tarilib tizilishdi).

Shundan so’ng, Qishning o’rnini Yoz egallayotganida Yoz bilan Qish to’qnash kelib, bir-birlariga yomon ko’z bilan qarashdi va bir-birlariga maqtanib, kamonining ipini tarang tortib o’qlar otisha boshladi:

Yay qış bilä qarıştı,

Erdām yasīn qurīštī,
Čerig tutup kōrūštī,
Oqtağali oturuşur [Песни трубадуров 1979, 82].

Yoz bilan Qish qarshilashdi va talashdi, har biri maqtanib, kamoning ipini tarang qilib tortishdi. Har biri bir-birining urushda o'ldirar darajada qizishdi, har biri hunar, san'at yoyini qurishdi (o'z hunarini ko'rsatishga kirishdi). Saf tortishib o'q otishda (bir-biridan) o'tkazishdi.

Shoir yuqoridagi to'rtlikni juda chiroyli tarzda aks ettirgan. She'rni o'qiganda turli xil ma'noni tushunish mumkin. Masalan, qish tugab issiq kunlar boshlanayotganda momaqaldiroq, chaqmoq chaqish, turli yog'ingarchiliklar bo'lishi hamda rang-barang kamalaklar osmonni bezashi ko'p kuzatiladi. Bu tabiat hodisasini shoir Yoz bilan Qishning o'rtasidagi shiddatli to'qnashuvda kamonlarini tarang qilib bir-birlariga o'q yog'dirishiga qiyoslaydi.

Munozaraning keyingi qismlarida Qish Yozga qarata qor va yomg'irlar qishda yog'ishini, ekin, donlar undan oziqlanib unishini, turli kasalliklar qish payti yo'qolishini, odamlar kuchga to'lib chiqishini aytadi va yozda chayonlar, pashsha, chivinlar, xalqqa ozor beruvchi har xil hasharotlar ko'payishini, ilonlar dumlarini o'rab (gajak qilib) xalqqa hamla qilishini aytib Yozdagi kamchiliklarni oshkor qiladi. Yoz esa Qishga javoban, odamlar uning faslida yayrashini, qaldirg'och va boshqa qushlar yoz faslida bo'lishini, bulbul yoqimli sayrash bilan kishilarni sevintirishini aytib qishga e'tiroz bildiradi. Munozarada Yoz g'olib bo'ladi.

Ushbu munozaraning yozuv paydo bo'lgan davr Shummer adabiyotida Enten (Qish) va Emesh (Yoz) haqidagi munozarasi bilan bo'g'liqligi ahamiyatlidir. "Devon-u lug'atit turk"dagi munozaralar Enten (Qish) va Emesh (Yoz) munozarasidan oziqlanib yaratilgani ehtimoliy haqiqatga yaqin. Lekin, Shummer adabiyotidagi munozarada Qish g'olib bo'lsa, "Devon-u lug'atit turk"dagi munozaralarda Yoz qishdan ustunligini ko'rsatadi.

Mumtoz adabiyotshunoslikning yetuk namoyondalaridan biri XI (taxminan 1020/21, Bolosog'un — ?) yashab ijod qilgan turkigo'y shoir, mutafakkir, davlat arbobi Yusuf Xos Hojibdir. Uning bizgacha "Qutadg'u bilig" asari yetib kelgan. Ushbu asar falsafiy-didaktik ruhdagi asarlar turkumiga kirib, nazmiy usulda bitilgan.

Yusuf Xos Hojib asarning nasriy muqaddimasida "Adlqa Kuntug'di elig at berib padshah orniga tutmish, davlatqa Aytoldi at berib, vazir orniga tutmish, 'aqlqa Ogdulmish at berib, vazirning og'li yerinda tutmish turur, qana'atqa Odog'urmish at berib qarindashi

teb aymish turur. Taqī anlar ara munazara savali-javabī kechār-teg sözlāmish turur [Hacib 2015, 2–3]”, deydi. Demak, asar tarkibidagi munozaralar asosiy ahamiyat kasb etadi. Munozara janri asosan, Kuntug’di-adolat, Oyto’ldi-davlat, O’gdulmish-aql, O’zg’urmish-qanoat kabi ramziy obrazlar atrofida aylanibgina qolmay, insonga yaxshilik va yomonlikni farqlashni o’rgatadi. Ular epik obrazlar xarakteri va dunyoqarashini ifodalashga xizmat qiladi. Masalan: Elig (davlatboshi) Kuntug’di bir kuni Oyto’ldini o’z yoniga chorlaydi. Uni o’tirishga undaydi. Oyto’ldi yonidan bir to’p (koptok) chiqaradida, o’shanga o’tiradi. Elig unga ko’plab savollar beradi, yigit javob qaytaradi. Ammo nima uchundir yuzini burishtirib oladi. Kuntug’di unga chehrasini ochib, kulib qarasa, buni ko’rgan, Oyto’ldi ko’zlarini yumib oladi. Elig hayratga tushadi. Hatto achchig’i keladi [Hojib 2014, 25]:

*Elig bušti artuq qarartti meniz,
Aytur ey eväklik kişikā esiz.
Yañildī bütüşdā meniñ bu özüm,
Nekü-teg açayın kişikā sözüm.
Nekü-ter eşitgil biliglig tilin,
Evä qılmish işlär ekünchi yılın,
Evä qılmish işlär nechä yig bolur,
Evä bışmış ashni yesä ig bolur.
Eväklik turur barča yañluq işi,
Amulluq turur barcha eðgü işi.
Eväklik bu erdi ceni bilmädin,
Yaqın tuttum özkä tapunturmadın [Ҳожиб 1971, 149–151].*

Mazmuni:

*Elig juda qahrga keldi, yuzidan g’azab yog’di,
Dedi: Ey, shoshqaloqlik kishi uchun yaramasdir.
Ishonch hosil qilishda men o’zim yanglishdim,
O’zimning bu so’zimni (xatomni) kishilarga qanday qilib
aytayin.*

*Bilimli so’zini eshitgin, u nima deydi,
Shoshilib qilingan ishlarning o’kinchi yillarga cho’ziladi,
Shoshilib qilingan ishlar nechoglik yaramas bo’ladi.
Shoshqaloqlik–barcha adashgan kishilar ish,
Ehtiyotkorlik–barcha ezgu kishilar ishi.
Mening shoshqaloqligimshu bo’ldiki, seni yaxshi bilmasdan,
Avval xizmat qildirib ko’rmasdan, o’zimga yaqin tutdim...*

Kuntug'dining bu mulohazalariga Oyto'ldi munosib javob qaytarib munozarani davom ettiradi.

Asarda shunga o'xshash pand-nasihati usulida yozilgan munozaraviy savol-javob o'rinlari juda ko'p. "Oyto'ldi vafoti oldidan o'gli bilan qilgan munozarasi", "O'zg'urmish va O'gdulmish" kabi munozaralar.

XI asrning 2-yarmi XIV asr boshlariga kelib, munozara janri birmuncha o'zgardi. Ular g'azal, tuyuq, ruboiy ko'rinishlarida namoyon bo'la boshladi. Ahmad Yassaviyning (vaf. 1166) "Devoni hikmat" asaridagi "Bihisht-do'zah tortishuvi" [Yassaviy 2011, 49], Sulaymon Boqirg'oniyning (vaf. 1186) "Nafs va Ruh [Ahmad Yassaviy 2011, 251]" asarlari shular jumlasidandir.

XV asrga kelib o'zbek mumtoz adabiyotida munozara ham mustaqil, ham tarkibiy qism holida o'z faoliyatini davom ettirib, janr sifatida shakllanib bordi. Bu davrda Yusuf Amiriyning "Chog'ir va bang", Yaqiniyning "O'q va Yoy", Ahmadiyning "Sozlar munozarasi", Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonidagi "Qushlarning bahs-munozaralari" kabi munozaralar yaratildi.

XVIII asrga kelib salafllari ijodini davom ettirgan shoirlardan biri Xorazmlik Muhammad Niyoz Nishotiydir. Uning "Husn-u Dil" dostonidagi "Boz va Bulbul", "Daf va Gul", "Nay va Shamshod", "Kosayi Chin va Nargis", "Binafsha va Chang" hamda mustaqil janr hisoblangan "Munozarayi murg'on" (Qushlar munozarasi) asarlari munozara janri taraqqiyotida alohida o'ringa ega.

O'zbek adabiyotida Gulxaniyning (XIX asr) "Zarbulmasal"dagi "Tuya bilan bo'taloq", "Qushlarning quda-andachilikdagi bahs-munozaraviy tortishuvlari", Abdurauf Fitratning (1886-1938yy.) nasrda yozilgan "Munozara" ("Bir Buxorolikning bir Yevropalik bilan Hindistondagi yangi maktablar to'g'risida qilgan munozaralari" haqida) va "Sayyohi hindi" ("Hind sayyohining qissasi" munozarasi. Asardagi sayohatchi ("Men") - bu Fitratning o'zi), Abdulla Avloniyning (1878 - 1934-yy.) "Oila munozarasi", Hamza Hakimzoda Niyoziyning (1889 - 1929-yy.) "Mevalar mojarosi", Sulton Jo'raning (1910-1943) "Tinish belgilar majlisi" kabi munozara janriga oid asarlar yetishib chiqdi.

Yuqorida Mo'tabar Abduvohidova so'zlarini inobatga olgan holda o'zbek mumtoz adabiyotida munozara janrini ikki xil uslubda o'rganish maqsadga muvofiq.

1. Mustaqil janr sifatida munozaralar:

- Yusuf Amiriyning "Chog'ir va bang";
- Yaqiniyning "O'q va Yoy";

- Ahmadiyning "Sozlar munozarasi";
- Muhammad Niyoz Nishotiyning "Munozarayi murg'on" (Qushlar munozarasi);
- Abdurauf Fitratning "Munozara" va "Sayyohi hindi" nasriy usulda yozilgan munozaralari;
- Abdulla Avloniyning "Oila munozarasi"
- Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Mevalar mojarosi";
- Sulton Jo'raning "Tinish belgilar majlisi"

2. Boshqa adabiy janrlar tarkibiy qismi sifatidagi munozaralar:

- Mahmud Qoshg'ariyning "Devon-u lug'otit-turk" asaridagi "Yoz va Qish" munozarasi;
- Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi "Kuntug'di va Oyto'ldi", "O'zg'urmish va O'gdulmish" v.b.;
- Yassaviyning "Devoni hikmat" asaridagi "Bihisht-do'zah tortishuvi";
- Sulaymon Boqirg'oniyniing "Hikmatlar"dagi "Nafs va Ruh" munozarasi;
- A.Navoiyning "Lison-ut tayr" dostonidagi "Qushlarning bahs-munozaralari";
- Muhammad Niyoz Nishotiyning "Husn-u Dil" dostonidagi "Boz va Bulbul", "Daf va Gul", "Nay va Shamshod", "Kosayi Chin va Nargis", "Binafsha va Chang".

Adabiy aloqalar xalqlarning madaniy aloqalari kabi qadimiydir. Ularning ijtimoiy-siyosiy, tarixiy-madaniy shart-sharoitlari, urf-odatlar, adabiy aloqalari etnik tarkib jihatdan umumiy bo'lgan. Ushbu xalqlar adabiyotini o'rganar ekanmiz ular orasida munozara janrida barakali ish olib borganliklarini guvohi bo'lamiz. Chunki "Devon-u lug'atit turk", "Qutadg'u bilig", "Devoni hikmat" dagi munozaralar turkiy xalqlarning barchasi uchun mushtarak badiiy asarlardir.

Ozarbayjon adabiyotida munozara janri bo'yicha ko'p shoirlarning ijodini ko'rish mumkin. Ulardan Fuzuliyning (XVI asr) "Rind va Zohid", "Bang va Boda", "Sahhat va Maraz" (Sog'lik va kasallik), Qumrining (XIX asr) "Kanz-ul Masaib" asaridagi "Aql va Ishq" munozarasi, Shukhiyning (XIX asr) "Munozarayi Aql-u Ishq" kabi shoirlarning munozaralari alohida ajralib turadi.

Turkiya adabiyotida munozara janri muhim ahamiyatga ega. Sababi munozara janrining har bir elementlariga e'tibor qaratishgan va har bir davrda o'ziga xos bir-biridan chiroyli, mazmundor asar dunyoga kelgan. Turk shoirlari har tomonlama ushbu janr

taraqqiyotiga katta hissa qo'shganlar: Ahmediyning (XIV asr) "Qasida fi Bahsi's-Sayf va'l-Qalam", Yanipazarli Valining (XVI asr) "Daf-Gul", "Ney-Nahl", "Kosayi Chin-Nargis", "Binafcha va Chang", Firdavsiy Rumiyning (XV asr) "Mubahasayi Shakkar-u Milh", Gazi Girayning (XVII) "Qahva ile Boda" Mehmed Shabonzoda Afandining (XVIII) "Munozarayi Tig'-u Qalam", Vahyining (XIX asr) "Munozarayi Nafs va Ruh", Mehmed Baxeddin (XX asr) "Munazarayi Seyf ba-Qalam" va boshqa asarlar munozara janrining mukammal asarlaridan biridir.

Yana shuni alohida ta'kidlash lozimki, munozara janrini yaratilishidan tortib hozirgi kungacha mashaqqatli yo'lni bosib o'tishi, hamda adabiyotshunoslikdagi o'rnini belgilashda dunyo xalqlari olimlarining ham hissasi katta hisoblanadi. Ular o'z ilmiy tadqiqotlarida munozara janri bo'yicha bir necha imiy izlanishlar olib bordilar. Masalan, Moritz Steinschneider [Moritz 1908, 87], Y.E.Bertels [Бертельс 1960, 240], K.I.Chaykin [Чайкин 1934, 133], Meserret Shaylan [Meserret 1964, 117], A.Г.Наймана, М.Л.Гаспаров [Песни трубадуров 1979, 265], G.J.Reinink, H.L.J.Vanstiphout [Reinink 1991, 244], L.Lewisohn, Ch.Shackle ['Attar And The Persian Sufi Tradition. 2006, 378], Allen, P.James [James 2011, 44], F.Abdullayeva [Abdullayeva 2012, 291], A.Pritula [Anton Pritula 2014, 351-361], M.L.Marti [Mengozi 2019, 127-145], Enrique Jiménez [Enrique Jiménez 2017, 525], Marcus Ziemann [Marcus 2017, 545], A.Mengozi [Mengozi 2019, 319-344], Mursel O'zturk [Öztürk 1982, 29], Abik, Ayshehan [Abik Ayşehan Deniz 2005, 204], Abdulhusayn Hayiri [Abdülhüseyin Hâirî 2007, 356-386], Sheyma Benli [Şeyma Benli 2019, 411], Achil Berat [Açıl Berat 2014, 145-167], Idris Kadiog'li [İdris Kadioğlu 2011, 169], Ahmet Ichli [Ahmet içli 2014, 60] kabi olimlardir.

Xulosa

Munozara dunyo xalqlari adabiyotida qadimiy ildizlarga ega bo'lgan adabiy janrlar sirasiga kiradi, uning avji taraqqiyoti mumtoz adabiyot rivoji bilan bevosita bog'liq. Xalqning diniy e'tiqodlari, tabiat va inson haqidagi qarashlari, manzarning turfa yaxshi-yomon xislatlarini namoyon etish zaruriyati munozara janrining paydo bo'lishiga olib kelgan. Qolaversa, munozara janri adabiy aloqalar, adabiy ta'sirlar natijasida qaror topib, mukammallashib borgani ham bor haqiqat. Munozaraning yana bir o'ziga xos tomoni shaxsning xarakterini turli jonli va jonsiz narsalar orqali ochib berishidadir.

Munozaralar turli masalalarga daxldor bo'lishidan qat'i nazar, uning markazida o'zaro qarama-qarshi yaxshi va yomon

degan tushuncha bosh motiv vazifasini bajaradi. Mesopatamiya sivilizatsiyasi Shumer-akkad yozma yodgorliklaridagi osmon xudosining o'g'illari "Enlil va Enten", "Yovvoyi daraxt va palma", Misr diniy yozuvlaridagi "Tan va ruh" yoki sharq xalqlari ijodi namunalariidagi "Draxri Asurik", "Yoz bilan Qish" kabi baxs asosida yaratilgan og'zaki va yozma adabiy yodgorliklar shular jumasiidandir.

Munozara janri, dastlab, arab adabiyotida paydo bo'lgan esada, Sharqning boshqa xalqlari adabiyotiga tez singib ketdi. Zero, buning alohida sabablari bo'lgan. Insoniyatning tarixiy shakllanish va yashash tarzlarida bir-biriga yaqinlik, e'tiqodlaridagi uyg'unlik munozaralarning mazmuniy yo'nalishlarda bir-biriga o'xshab qolishiga olib kelgan. Hatto, g'arb xalqlari adabiyotidagi tensona, debat, disputatione, ransgstreit, kontrasti kabi munozaraning turli nomlaridan ham shunday yaqinlik ko'rinib turadi.

O'zbek adabiyotida munozara janrining paydo bo'lishi va takomil topishida xalq og'zaki ijodidan tashqari, diniy e'tiqodlar va arab, fors-tojik yozma adabiyotining ta'siri ko'p ekanligini inkor etib bo'lmaydi. O'zbek mumtoz tarixi taraqqiyotida XIV – XVIII asrlar alohida ahamiyat kasb etishini ko'rishimiz mumkin. Ushbu davrda Yusuf Amiriy, Yaqiniy, Ahmadiy, Nishotiy kabi ijodkorlarning munozara janriga qo'shgan hissalari alohida ahamiyatga egadir.

Adabiyotlar

- Abdülhüseyin, Hâirî. 2007. "Sefine-i Tebriz: İki Kapak Arasındaki Kütüphane." *Çev. Ali Ertuğrul, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. Istanbul: 19:351-400. <http://docplayer.biz.tr/46425827-Sefine-i-tebriz-iki-kapak-arasindaki-kutuphane.html>
- Abdullayeva, Feruza. 2012. «The Origins of the Munazara Genre». *Metaphor and Imagery in Persian Poetry*, Seyed-Gohrab, Asghar Ali 249-275. Leiden-Boston: Brill.
- Абдувохидова, Мўтабар. 1984. *Ўзбек адабиётида мунозара*. Тошкент.
- Ahmet, İçli. 2014. "Fasîh'in Rûz u Şeb Münâzarası." *EKEV Akademi Dergisi* 60: 513-537.
- Амбарцумяна, Артур. "Асурийское, Ассирийское, Вавилонское дерево" или "Финиковая пальма" [Драхт-и-Асурик]. 2000. Перевод с пехлеви Амбарцумяна, А.А. Текст переведен с пехлеви в 1994. Впервые опубликован в Интернете: 01.03.2000. <https://www.zoroastrian.ru/en/node/806>
- Anton, Pritula. 2014. " 'O ringdove! Where are you heading for?' a syriac dialogue poem of the late 13th century". *Syrische studien*. Dietmar W., Winkler (Hg.), 351-360. Peterburg: Beiträge zum 8. Deutschen Syrologie-Symposium in Salzburg.
- Attar And The Persian Sufi Tradition. 2006. *The Art of Spiritual Flight*,

- Edited by Lewisohn, Leonard And Shackle, Christopher. New York In Association With The Institute Of Ismaili Studies London: I.B.Tauris Publishers London.
- Azkai, Parviz. 2007. . صفحه اصلی منشأ مناظره‌های ادبی (ایران باستان و میانرودان) (The Origin of Literary Disputes (Ancient Iran and Mesopotamia), Researches In Mystical Literature Gawhar-I Guya.) صفحه 6831 تابستان 1 بهار و تابستان 1 شماره 1 - شماره پایانی 1 بهار و تابستان 1 شماره 1. https://jpll.ui.ac.ir/article_16245.html. https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AF%D8%B1%D8%AE%D8%AA_%D8%A2%D8%B3%D9%88%D8%B1%DB%8C
- Аширова, Э. 1988. *Исторические корни жанра басен в Туркменской литературе*. Вопросы советской тюркологии. Материалы IV всесоюзной тюркологической конференции. Ашхабад. Ылым.
- Aça, Mehmet Gökalp Haluk va Kocakaplan, İsa. 2009. *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi*. Istanbul: 30.10.2009. <https://www.kitapyurdu.com/kitap/tur-ve-sekil-bilgisi-amp-baslangictan-gunumuze-turk-edebiyatinda/139141.html>
- Açıl, Berat. 2014. "Bir Tür mü Tarz mı? Klasik Türk Edebiyatında Alegori". *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. Istanbul: 19:145-167
- Benli, Şeyma. 2019. *Klasik türk edebiyatında münazara*. Doktora tezi. Istanbul.
- Бертельс, Е.Э. 1960. *История персидско-таджикской литературы*. Москва.
- Бертельс, Е.Э. 1988. *История литературы и культуры Ирана*. Москва.
- Брокгауза, Ф.А., Ефрона, И.А. 1890-1907. *Дебаты* // Энциклопедический словарь. СПб. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%B1%D0%B0%D1%82%D1%8B>
- Брокгауза Ф.А., Ефрона И.А. 1890-1907. *Тенсона* // Энциклопедический словарь. в 86 т. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%BD%D0%B0>
- Deniz, Ayşehan Abik. 2005. "Meyveler Münazarası". *Doğu Türkçesi. Ankara, Seçkin Yayıncılık*: 3/3:143-146.
- Диспут–Вигипедия. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%BF%D1%83%D1%82>
- Godman, Peter. 1985. tr., *Poetry of the Carolingian Renaissance*. Norman: University of Oklahoma Press. https://en.wikipedia.org/wiki/Medieval_debate_poetry.
- Hacib, Yusuf Has. 2015. *Kutadg'u bilig*. B.Fargana nusxasi. Taşkent Davlat Şarqshünaslik İnstitutu Huzuridegi Abu Rayhan Beruniy namli Şarq kolyazmalari merkezi 1809. nr. Ankara.
- Hacib, Yusuf Has. 2014. "Qutadg'u bilig." *Saodatga boshlovchi bilim*. Hozirgi o'zbek tilida bayon qiluvchi: To'xliyev Boqijon. Toshkent
- Ҳожиб, Хос Юсуф. 1971. "Қутадғу билиг." *Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф* Каримов Қаюм. муҳаррирлигида. Тошкент: Фан.
- Jalolova, M. 1992. *O'zbek adabiyotida noma janri*. Toshkent.
- James, P. 2011. *The Debate between a Man and His Soul: A Masterpiece of Ancient Egyptian Literature*. Leiden Boston.
- Jiménez, Enrique. 2017. *The Babylonian Disputation Poems. With Editions*

- of the Series of the Poplar, Palm and Vine, the Series of the Spider, and the Story of the Poor, Forlorn Wren.* (Culture and History of the Ancient Near East 87.) XVIII. Leiden: Brill, ISBN 978 90 04 33625 4. doi:10.1017/S0041977X18000344
- Kadioğlu, İdris. 2011. "Kılıç Kalem Münazarası". *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2): 161-180.
- Кошғарий, Махмуд 2017. *Девону лугат-ит-турк. (Туркий сўзлар девони) / Нашрга тайёрловчи: Содиқов Қ. – Тошкент.*
- Kramer, Noah, Samuel. 1999. *Sümer Mitolojisi: İÖ Üçüncü Bin Yıldaki Tinsel ve Edebi Gelişim Üstüne Bir Çalışma.* İstanbul: Kabcacı Yayınevi
- Marti, Melisa Laura. 2015. *Formas De Debate En La Poesía Castellana En Pareados Del Siglo XIII: Elena Y María Y Razón De Amor Con Los Denuestos Del Agua Y El Vino.* Incipit. XXXV Entregado.
- Mattock, John N. 2012. *The Arabic Tradition: Origin and Developments. Dispute Poems and Dialogues in the Ancient and Mediaeval Near East.* Brill.
- Mengozzi, Alessandro. 2019. "The Dispute Of The Months In Sureth And Its East-Syriac Vorlage." *Journal of Syriac Studies*, Mardutho, Beth: The Syriac Institute and Gorgias Press. 22.2:319-344.
- O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.* 2000. 14-jildlik. 1-jild. Toshkent. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Munozara>
- Öztürk, Mursel. *İran Edebiyatında Münazara.* 1982. Doçentlik Tezi, AÜ DTCF, Ankara. *Münâzara (Fars Edebiyatı).* 2006. TDVİA, C. XXXI, İstanbul.
- Parfiya (Xuroson) adabiyoti.* <https://www.tajik-gateway.org/wp/culture/literature/pamyatniki-drevneiranskoj-pismennos/parfyanskaya-horasanskaya-literatura/>.
- Песни трубадуров. Пер. со старопрованс., П28 сост., предисл. и примеч.* 1979. Наймана А.Г. и Гаспаров Москва-Ленинград: Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука».
- Поспелов Г. Н. 1978. *Типология литературных родов и жанров // Вестник МГУ. Сер. филология.*
- Раҳмонов Насимхон. 2007. *Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари.* II жилд (XIV — XV асрнинг бошлари). Тошкент.
- Reinink, G.J And Vanstiphout, H.L.J. 1991. *Dispute Poems and Dialogues in the Ancient and Mediaeval Near East.* Orientalia Lovaiensia Analecta: Peeters Press I Louvaion.
- Рустамов Э. 1963. *Узбекская поэзия первой половины XV века.* Раздел 3. Москва.
- Salayev, F., Qurboniyozov, G. 2010. *Adabiyotshunoslik atamalarining izohli so'zligi.* Toshkent: Yangi asr avlodi.
- Şaylan, Meserret. 1965. *Türk Edebiyatında Münazara.* İstanbul. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/00304.pdf>
- Steinschneider, Moritz. 1908. *Rangstreit-Literatur: Ein Beitrag zur vergleichenden Literatur und Kulturgeschichte.* Norvegiya.
- To'xliyev, Boqijon. 2019. "Draxti asurik"dan "Mevalar mojosigacha". *Hamza va XX asr o'zbek adabiyoti.* Farg'ona, 53-60.
- Vogelzang, Marianna E. 1991. "Some Questions about the Akkadian Disputes." *Dispute Poems and Dialogues in the Ancient and Mediaeval*

- Near East*. Reinink G.J., Vanstiphout H.L.J. 49-54. Orientalia Lovaiensia Analecta: Peeters Press I Louvaion.
- Wagner, E. 1993. "Munazara", *The Encyclopaedia of Islam*. V. 7, Leiden, E. J. Brill. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/munazara-SIM_5507?lang=fr.
- Waites, M. C. 1912. "Some Features of the Allegorical Debate in Greek Literature." *Harvard Studies in Classical Philology* 23:1-46. <https://doi.org/10.2307/310446>
- Yassaviy, Ahmad va Boqir'oni, Sulaymon. 2011. *Hikmatlar kulliyoti*. Toshkent.
- Ziemann, Marcus. 2017. "'Ilu. Revista de Ciencias de las Religiones." *The Babylonian Disputation Poems. With Editions of the Series of the Poplar, Palm and Vine, the Series of the Spider, and the Story of the Poor, Forlorn Wren*, Jiménez, Enrique. Leiden-Boston: Brill, 22: 519-571. <http://dx.doi.org/10.5209/ILUR.57434>
- Чайкин, К. И. 1934. *Асади старший и Асади младший*. — сб.: "Фердовси", Ленинград.
721. دانشنامه بزرگ اسلامی. آداب مناظره. 2010. جلد: 1 شماره مقاله: 721. <http://lib.eshia.ir/23022/1/127/>

Olmoskhon Abdurahmonova

(Kokand, Uzbekistan)
os0893@mail.ru

History and Development of the Discussion Genre

Abstract

The article is devoted to the level of development and perfection of the genre of debate in fiction. It also answers questions about the meaning of the word debate and what its function is, and its place in literature. Depending on the meanings of the term debate in annotated and encyclopedic dictionaries, they are divided into types. The opinions expressed by scholars in the genre of debate are summarized and come to a unified conclusion.

The article covers the history of debate, the creation of the debate. The literature of the peoples of the West and the East has been studied comparatively, and the considerations have been made on a scientific basis. That is, the debate is based on scientific evidence that the Mesopotamian civilization, from which the first record appeared, has come a long way

from the Sumerian-Akkadian period to the present day.

It is also said that although the debate originated in Arabic literature, it reached great heights in Persian-Tajik literature. The first example of this is the dispute between the ancient written monument "Drakhti Asurik" (Goat and Palm tree) and the disputes of later periods.

The genre of debate in Uzbek classical literature is mainly divided into two types: Other literary genres are studied as an integral part and as an independent genre. This has had a significant impact on the development of the debate genre.

Literary ties are as ancient as the cultural ties of nations. Their socio-political, historical and cultural conditions, customs, and literary connections were common in terms of ethnic composition. When we study the literature of these peoples, we see that they have done a great job in the genre of debate. In particular, the work on the genre of debate in the literature of Azerbaijan and the Turkic peoples is of particular importance.

Key words: *Debate, literary source, manuscript, literary genre, poetry, genre, comparative analysis, artistic skills.*

About the author: *Olmoskhon Abdurahmonova* – doctoral student (PhD), Kokand State Pedagogical Institute.

Recommended citation: Abdurahmonova, Olmoskhon. 2020. "History and development of the Discussion genre". *Golden Scripts* 4: 39—61.

References

- Abdülhüseyin, Hâirî. 2007. "Sefine-i Tebriz: İki Kapak Arasındaki Kütüphane." *Çev. Ali Ertuğrul, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. Istanbul: 19:351-400. <http://docplayer.biz.tr/46425827-Sefine-i-tebriz-iki-kapak-arasindaki-kutuphane.html>
- Abdullayeva, Feruza. 2012. "The Origins of the Munazara Genre". *Metaphor and Imagery in Persian Poetry*, Seyed-Gohrab, Asghar Ali 249-275. Leiden-Boston: Brill.
- Abdovohidova, Mo'tabar. 1984. *O'zbek adabiyotida munozara*. Toshkent.
- Ahmet, İçli. 2014. "Fasîh'in Rûz u Şeb Münâzarası." *EKEV Akademi Dergisi* 60: 513-537.
- Ambarsumyana, Artur. "Asuriyskoe, Assiriyskoe, Vavilonskoe derevo" ili "Finikovaya palma" [Draxt-i-Asurik]. 2000. Perevod s pexlevi Ambarsumyana, A.A. Tekst pereveden s pexlevi v 1994. Vpervye opublikovan v Internet: 01.03.2000. <https://www.zoroastrian.ru/en/node/806>
- Anton, Pritula. 2014. " 'O ringdove! Where are you heading for?' a syriac dialogue poem of the late 13th century". *Syrische studien*. Dietmar W., Winkler (Hg.), 351-360. Peterburg: Beiträge zum 8. Deutschen Syrologie-Symposium in Salzburg.
- Attar And The Persian Sufi Tradition. 2006. *The Art of Spiritual Flight*, Edited by Lewisohn, Leonard And Shackle, Christopher. New York In

- Association With The Institute Of Ismaili Studies London: I.B.Tauris Publishers London.
- Azkai, Parviz. 2007. . صفحه اصلی منشأ مناظره‌های ادبی (ایران باستان و میانرودان) (*The Origin of Literary Disputes (Ancient Iran and Mesopotamia)*, Researches In Mystical Literature Gawhar-I Guya.) صفحه 6831 تابستان 1 بهار و تابستان 1 شماره پیاپی 1 - شماره 1 دوره 1، شماره 1. https://jpll.ui.ac.ir/article_16245.html. https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AF%D8%B1%D8%AE%D8%AA_%D8%A2%D8%B3%D9%88%D8%B1%DB%8C
- Ashirova, E. 1988. *Istoricheskie korni janra basen v Turkmenkoy literature*. Vonrosi sovetkoy tyurkologii. Materiali IV vsesoyuznoy tyurkologicheskoy konferensii. Ashxabad. Ilim.
- Aça, Mehmet Gökalp Haluk va Kocakaplan, İsa. 2009. *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi*. Istanbul: 30.10.2009. <https://www.kitapyurdu.com/kitap/tur-ve-sekil-bilgisi-amp-baslangictan-gunumuze-turk-edebiyatinda/139141.html>
- Açıl, Berat. 2014. "Bir Tür mü Tarz mı? Klasik Türk Edebiyatında Alegori". *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. Istanbul: 19:145-167
- Benli, Şeyma. 2019. *Klasik türk edebiyatında münazara*. Doktora tezi. Istanbul.
- Bertels, Y.E. 1960. *Istoriya persidsko-tadjikskoy literaturi*. Moskva.
- Bertels, Y.E. 1988. *Istoriya literaturi i kultuıı İrana*. Moskva.
- Brokgauza, F.A., Yefrona, I.A. 1890-1907. *Debatı* // Ensiklopedicheskiy slovar. SPb. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%B1%D0%B0%D1%82%D1%8B>
- Brokgauza F.A., Yefrona I.A. 1890-1907. *Tensona* // Ensiklopedicheskiy slovar. v 86 t. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%BD%D0%B0>
- Deniz, Ayşehan Abik. 2005. "Meyveler Münazarası". *Doğu Türkçesi*. Ankara, Seçkin Yayıncılık: 3/3:143-146.
- Disput*-Vigipediya. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%BF%D1%83%D1%82>
- Godman, Peter. 1985. tr., *Poetry of the Carolingian Renaissance*. Norman: University of Oklahoma Press. https://en.wikipedia.org/wiki/Medieval_debate_poetry.
- Hacib, Yusuf Has. 2015. *Kutadg'ı bilig*. B.Fargana nusxasi. Taşkent Davlat Şarqshünaslik İnstitutı Huzuridegi Abu Rayhan Beruniy namli Şarq kolyazmaları merkezi 1809. nr. Ankara.
- Hacib, Yusuf Has. 2014. "Qutadg'ı bilig." *Saodatga boshlovchi bilim*. Hozirgi o'zbek tilida bayon qiluvchi: To'xliyev Boqijon. Toshkent
- Hojib, Yusuf Xos. 1971. "Qutadg'ı bilig". *Transkripsiya va hozirgi o'zbek tiliga tavsif*. Karimov Qayum. muharrirligida. Toshkent: O'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti. 965.
- Jalolova, M. 1992. *O'zbek adabiyotida noma janri*. Toshkent.
- James, P. 2011. *The Debate between a Man and His Soul: A Masterpiece of Ancient Egyptian Literature*. Leiden Boston.
- Jiménez, Enrique. 2017. *The Babylonian Disputation Poems. With Editions of the Series of the Poplar, Palm and Vine, the Series of the Spider,*

- and the Story of the Poor, Forlorn Wren.* (Culture and History of the Ancient Near East 87.) XVIII. Leiden: Brill, ISBN 978 90 04 33625 4. doi:10.1017/S0041977X18000344
- Kadioğlu, İdris. 2011. "Kılıç Kalem Münazarası". *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2): 161-180.
- Koshg'ariy, Mahmud 2017. *Devonu lug'at-it-turk. (Turkiy so'zlar devoni) / Nashrga tayyorlovchi: Sodiqov Q. – Toshkent.*
- Kramer, Noah, Samuel. 1999. *Sümer Mitolojisi: İÖ Üçüncü Bin Yıldaki Tinsel ve Edebi Gelişim Üstüne Bir Çalışma.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi
- Marti, Melisa Laura. 2015. *Formas De Debate En La Poesía Castellana En Pareados Del Siglo XIII: Elena Y María Y Razón De Amor Con Los Denuestos Del Agua Y El Vino.* Incipit. XXXV Entregado.
- Mattock, John N. 2012. *The Arabic Tradition: Origin and Developments.* Dispute Poems and Dialogues in the Ancient and Mediaeval Near East. Brill.
- Mengozzi, Alessandro. 2019. "The Dispute Of The Months In Sureth And Its East-Syriac Vorlage." *Journal of Syriac Studies*, Mardutho, Beth: The Syriac Institute and Gorgias Press. 22.2:319-344.
- O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.* 2000. 14-jildlik. 1-jild. Toshkent. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Munozara>
- Öztürk, Mursel. *İran Edebiyatında Münazara.* 1982. Doçentlik Tezi, AÜ DTCF, Ankara. *Münâzara (Fars Edebiyatı).* 2006. TDVİA, C. XXXI, İstanbul.
- Parfiya (Xuroson) adabiyoti.* <https://www.tajik-gateway.org/wp/culture/literature/pamyatniki-drevneiranskoj-pismennos/parfyanskaya-horasanskaya-literatura/>.
- Pesni trubadurov. Per. so staroprofans., P28 sost., predisl. i primech.* 1979. Naymana A.G. i Gasparov M.L., Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury izd-va <<Nauka>>.
- Pospelov G. N. 1978. *Tipologiya literaturnix rodov i janrov // Vestnik MGU.* Ser. filologiya.
- Rahmonov Nasimxon. 2007. *O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari.* II jild (XIV — XV asrning boshlari). Toshkent.
- Reinink, G.J And Vanstiphout, H.L.J. 1991. *Dispute Poems and Dialogues in the Ancient and Mediaeval Near East.* Orientalia Lovaiensia Analecta: Peeters Press I Louvaion.
- Rustamov, E. 1963. *Uzbekskaya poeziya pervoy polovini XV veka.* Razdel 3. Moskva.
- Salayev, F., Qurboniyozov, G. 2010. *Adabiyotshunoslik atamalarining izohli so'zligi.* Toshkent: Yangi asr avlodi.
- Şaylan, Meserret. 1965. *Türk Edebiyatında Münazara.* İstanbul. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/00304.pdf>
- Steinschneider, Moritz. 1908. *Rangstreit-Literatur: Ein Beitrag zur vergleichenden Literatur und Kulturgeschichte.* Norvegiya.
- To'xliyev, Boqijon. 2019. "Draxti asurik"dan "Mevalar mo'jorosi-gacha". *Hamza va XX asr o'zbek adabiyoti.* Farg'ona, 53-60.
- Vogelzang, Marianna E. 1991. "Some Questions about the Akkadian Disputes." *Dispute Poems and Dialogues in the Ancient and Mediaeval Near East.* Reinink G.J., Vanstiphout H.L.J. 49-54. Orientalia Lovaiensia

- Analecta: Peeters Press I Louvaion.
- Wagner, E. 1993. "Munazara", *The Encyclopaedia of Islam*. V. 7, Leiden, E. J. Brill. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/munazara-SIM_5507?lang=fr.
- Waites, M. C. 1912. "Some Features of the Allegorical Debate in Greek Literature." *Harvard Studies in Classical Philology* 23:1-46. <https://doi.org/10.2307/310446>
- Yassaviy, Ahmad va Boqirg'oni, Sulaymon. 2011. *Hikmatlar kulliyoti*. Toshkent.
- Ziemann, Marcus. 2017. "'Ilu. Revista de Ciencias de las Religiones." *The Babylonian Disputation Poems. With Editions of the Series of the Poplar, Palm and Vine, the Series of the Spider, and the Story of the Poor, Forlorn Wren*, Jiménez, Enrique. Leiden-Boston: Brill, 22: 519-571. <http://dx.doi.org/10.5209/ILUR.57434>
- Chaykin, K. I. 1934. *Asadi starshiy i Asadi mladshiy*. Leningrad: Ferdovski.
721. دانشنامه بزرگ اسلامی. آداب مناظره. 2010. جلد: 1 شماره مقاله: 721. <http://lib.eshia.ir/23022/1/127/>